

Peter Nannestad

Tyskere på vrangen - om Goldhagens *Hitler's Willing Executioners* og "Goldhagen-debatten"

Med sine teser om holocaust og den almindelige tysker skabte den amerikanske politolog Daniel J. Goldhagen sidste år voldsomt og vedvarende røre i Tyskland, såvel blandt specialister som i en bredere offentlighed. Begge steder var modtagelsen negativ, grænsende til det fjendtlige. Goldhagens analyse kan vises sine steder at være problematisk, både empirisk og metodisk. Bogen indeholder imidlertid også potentielt frugtbare elementer, ikke mindst i kraft af sin kritik af mangler ved det etablerede paradigme i den historiker-dominerede holocaustforskning og i kraft af sin insisteren på en alternativ tilgang, der tager nødvendigheden af mikroforklaringer seriøst.

Tausend Jahre werden vergehen und diese Schuld von Deutschland nicht wegnehmen
Hans Frank (tysk generalguvernør i det besatte Polen)¹

"Einfach ein schlechtes Buch!"²

Da den amerikanske politolog Daniel Jonah Goldhagen i 1996 sendte sin reviderede Ph.D.-afhandling på markedet under titlen *Hitler's Willing Executioners. Ordinary Germans and the Holocaust*, først i USA (New York: Alfred A. Knopf) og England (London: Little, Brown and Company) og siden i Tyskland (Berlin: Siedler), udløste udgivelsen en debat af et omfang og en voldsomhed, det kan være ganske svært at finde paralleller til.³ Hvor modtagelsen i USA og England havde spændt fra meget positiv (Elie Wiesel, Louis Begley) til meget kritisk (Omer Bartov, Christopher Browning),⁴ mødtes bogen og dens forfatter i Tyskland med voldsomt negative, i nogle tilfælde rentud fordømmende reaktioner fra langt de fleste anmeldere, med nogle af den tyske holocaust-forsknings ubestridte koryfæer (Hans Mommsen (Boc-hum); Eberhard Jäckel (Berlin)) i spidsen, efter at ugeavisen *Die Zeit* i en forsidsartikel den 12. april 1996 havde præsenteret afhandlingens centrale teser og samtidig havde spået, at den ville udløse

en endnu større kontrovers end den såkaldte "Historikerstreit" fra midten af 1980'erne.⁵ I de følgende uger søgte avisen efter bedste evne at følge denne spådom op ved at bringe en hel stribe af lange anmeldelser og indlæg fra en række tyske og udenlandske historikere. Føljetonen afsluttedes efter mere end fire måneder med et svar fra Goldhagen, der over seks sider (og *Die Zeit*-sider er store!) huggede sine amerikanske og - især - tyske kritikere ned for fode (2.8.96), og en to-siders replik fra Hans Mommsen (30.8.96).⁶ Det konkurrerende tyske meningsdannerorgan, *Der Spiegel*, nåede først at komme på banen fem uger efter *Die Zeit*, men behandlede til gengæld bogen hele to gange som ugens titelhistorie - første gang (20.5.96) ved at ned-sable den på velkendt *Spiegel*-façon, anden gang (12.8.96) noget mere afdæmpet i tonen og formen. Også andre over-regionale (som *Frankfurter Allgemeine*; *Süddeutsche Zeitung*; *Die Welt*) og regionale aviser lagde spaltep-lads til diskussionen, ligesom de elektroniske medier dækkede den på forskellig vis.⁷ Døn-

Peter Nannestad

Tyskere på vrangen - om Goldhagens *Hitler's Willing Executioners* og "Goldhagen-debatten"

Med sine teser om holocaust og den almindelige tysker skabte den amerikanske politolog Daniel J. Goldhagen sidste år voldsomt og vedvarende røre i Tyskland, såvel blandt specialister som i en bredere offentlighed. Begge steder var modtagelsen negativ, grænsende til det fjendtlige. Goldhagens analyse kan vises sine steder at være problematisk, både empirisk og metodisk. Bogen indeholder imidlertid også potentielt frugtbare elementer, ikke mindst i kraft af sin kritik af mangler ved det etablerede paradigme i den historiker-dominerede holocaustforskning og i kraft af sin insisteren på en alternativ tilgang, der tager nødvendigheden af mikroforklaringer seriøst.

Tausend Jahre werden vergehen und diese Schuld von Deutschland nicht wegnehmen
Hans Frank (tysk generalguvernør i det besatte Polen)¹

"Einfach ein schlechtes Buch!"²

Da den amerikanske politolog Daniel Jonah Goldhagen i 1996 sendte sin reviderede Ph.D.-afhandling på markedet under titlen *Hitler's Willing Executioners. Ordinary Germans and the Holocaust*, først i USA (New York: Alfred A. Knopf) og England (London: Little, Brown and Company) og siden i Tyskland (Berlin: Siedler), udløste udgivelsen en debat af et omfang og en voldsomhed, det kan være ganske svært at finde paralleller til.³ Hvor modtagelsen i USA og England havde spændt fra meget positiv (Elie Wiesel, Louis Begley) til meget kritisk (Omer Bartov, Christopher Browning),⁴ mødtes bogen og dens forfatter i Tyskland med voldsomt negative, i nogle tilfælde rentud fordømmende reaktioner fra langt de fleste anmeldere, med nogle af den tyske holocaust-forsknings ubestridte koryfæer (Hans Mommsen (Bocsum); Eberhard Jäckel (Berlin)) i spidsen, efter at ugeavisen *Die Zeit* i en forsidsartikel den 12. april 1996 havde præsenteret afhandlingens centrale teser og samtidig havde spået, at den ville udløse

en endnu større kontrovers end den såkaldte "Historikerstreit" fra midten af 1980'erne.⁵ I de følgende uger søgte avisen efter bedste evne at følge denne spådom op ved at bringe en hel stribe af lange anmeldelser og indlæg fra en række tyske og udenlandske historikere. Føljetonen afsluttedes efter mere end fire måneder med et svar fra Goldhagen, der over seks sider (og *Die Zeit*-sider er store!) huggede sine amerikanske og - især - tyske kritikere ned for fode (2.8.96), og en to-siders replik fra Hans Mommsen (30.8.96).⁶ Det konkurrerende tyske meningsdannerorgan, *Der Spiegel*, nåede først at komme på banen fem uger efter *Die Zeit*, men behandlede til gengæld bogen hele to gange som ugens titelhistorie - første gang (20.5.96) ved at ned-sable den på velkendt *Spiegel*-façon, anden gang (12.8.96) noget mere afdæmpet i tonen og formen. Også andre over-regionale (som *Frankfurter Allgemeine*; *Süddeutsche Zeitung*; *Die Welt*) og regionale aviser lagde spalteplass til diskussionen, ligesom de elektroniske medier dækkede den på forskellig vis.⁷ Døn-

ningerne gik end ikke helt uden om Danmark, hvor især *Weekendavisen* og *Information* i flere omgange beskæftigede sig med bogen og specielt med den tyske debat.

Uanset de lærdes meninger om bogens kvalitet og lodighed har den imidlertid lige fra begyndelsen været en bemærkelsesværdig succes på bogmarkedet: i løbet af ganske kort tid placerede den sig højt på listen over mest solgte bøger i såvel USA som England. Det samme skete med den tysksprogede udgave, da den udkom ca. seks måneder efter de engelsksprogede. Denne succes kan umiddelbart måske nok forbavse noget. I mindst fire henseender har bogen nemlig ikke just kioskbasket-kvaliteter - snarere tværtimod.

For det første er der afhandlingens genstandsområde, som ikke inviterer til hygge- eller morskabslæsning. Tilmed går Goldhagen i sine skildringer tættere på end mange andre, der har skrevet om holocaust.⁸ Han viger således ikke udenom at beskrive i enkeltheder, hvad der egentlig sker, når man skyder et menneske i baghovedet på en meters afstand, som det typisk foregik ved en række af de tidlige massakrer på jøder i Polen og Sovjetunionen, og hvordan offer og gerningsmand ser ud bagefter. Det er ikke som at se en scene i "Schindlers liste" - det er usigeligt meget værre. Også det fotografiske billedmateriale, Goldhagen bringer, er rystende.⁹

For det andet er bogen omfangsrig og tung i mere end én forstand (622 sider), og tilmed forholdsvis dyr (\$ 30/ £ 22,50/ DM 59,80). Læservenligheden øges heller ikke af, at der i redigeringsprocessen efter alt at dømme ikke er skåret væsentligt ned på det videnskabelige apparat: af de 622 sider i den engelske udgave er således ikke færre end 160 sider appendices og noter.

For det tredje kan fremstillingen ikke betegnes som specielt veldisponeret. Bogens første del på ca. 180 sider (Part I - II i Goldhagens egen inddeling) udgøres af en til tider nok så omstændelig teoretisk og historisk indledning¹⁰ og en præsentation af bogens centrale teser. Der er i det væsentlige tale om tre teser, som Goldhagen gentager og forfægter gennem hele bogen (og som det meste af debatten koncentrerer sig om):

- 1) Holocaust var ikke noget, kun en mindre gruppe fanatiske nationalsocialister (primært fra SS og SD) iværksatte og gennemførte.¹¹ Antallet af direkte og indirekte implicerede i jødeudryddelserne løber op i hundredetusinder, måske millioner. Disse implicerede var ganske almindelige tyskere - demografisk og socialt et tilnærmelsesvist repræsentativt udsnit af den tyske befolkning.
- 2) Gerningsmændene¹² deltog ikke i jødeudryddelserne, fordi de måtte adlyde ordrer og således ikke havde andet valg, hvis de ikke ville bringe sig selv i fare, som standardforsvaret har lydt efter krigen. De fleste deltog, fordi de ville deltage. Ganske mange gjorde det med stor nidkærhed og under udfoldelse af en betydelig brutalitet over for ofrene (herunder kvinder og børn).
- 3) Årsagen til, at hundredetusinder af "ganske almindelige tyskere" beredvilligt medvirkede til at myrde jøder uanset alder og køn i tusind- eller titusindvis, var ifølge Goldhagen, at det tyske samfund siden det 19. århundrede havde været domineret af en "eliminatorisk antisemitisme", hvis hovedbestanddele var en forestilling om, at jøder på alle måder repræsenterede en diabolisk modsætning til tysk væsen og tysk ånd, at

jøderne var farlige for det tyske væsen, der truedes af en jødisk "Überfremdung", at alle Tysklands ulykker til syvende og sidst hang sammen med jødernes fordærvelige indflydelse, og at løsningen derfor måtte være at eliminere jøderne fra det tyske samfund. At eliminere jøderne og jødisk indflydelse var, stadig ifølge Goldhagen, gradvis blevet et nationalt projekt for tyskerne, og det var dette nationale projekt, national-socialisterne gik i gang med at realisere, da og i det omfang de fik mulighed herfor. De mange "ganske almindelige tyskere", der deltog i jødeudryddelserne, opfattede således det, de gjorde, som led i realiseringen af det fælles nationale projekt om at eliminere jøderne.

I bogens anden del (Part III - V, ca. 190 sider) analyseres tre af holocausts mindre velkendte institutioner - politibataljonerne, arbejdslejrene og dødsmarscherne - empirisk. Analyserne har form af case-studier (primært af Politibataljon 101 plus enkelte andre politibataljoner, af "Flughafenlager" og Lipowa-lejren, og af Helmbrechts-dødsmarschen), og formålet er dels at underbygge Goldhagens teser empirisk, dels at teste (og afvise) alternative forklaringer, specielt alternativer til tesen om den "eliminatorske antisemitismes" betydning for gerningsmændenes medvirken.

I bogens tredje del (Part VI, ca. 90 sider) trækkes hovedlinjerne fra de teoretiske og de empiriske analyser op, og hovedpointerne slås fast endnu en gang.

Denne form for disposition medfører uundgåeligt mange overlapninger og gentagelser. Således er konklusionerne på de empiriske case-studier i realiteten allerede givet i teseform i den forudgående teore-

tiske del, og de opmarcheres endnu en gang i de sidste, konkluderende afsnit. Selv om gentagelsen er det ældste pædagogiske virkemiddel, bliver denne form for pædagogik trættende i længden. Problemet er grundlæggende, at bogen er skåret over en læst, der fungerer udmærket i forbindelse med en hypotetisk-deduktiv tilgang, hvor teserne er udledt forud for og uafhængigt af den empiriske analyse. Sådan forholder det sig bare ikke i Goldhagens tilfælde. Forskningslogikken og fremstillingslogikken hænger ikke sammen.

Endelig for det fjerde er der selve fremstillingsmåden og sproget, som man også hurtigt kan blive lidt irriteret på. Goldhagen skriver med stort og utilsløret moralsk engagement. Han skriver om og beskriver uhyrligheder, som er næsten ufattelige, og han forsøger at formidle, at der er tale om uhyrligheder. Men han savner i vidt omfang de sproglige midler hertil.¹³ Derfor bliver sproget hurtigt kliché-præget og hult. "Uskyldige børn", "skrækslagne kvinder", "den kolde grav" angiver nogenlunde fremstillingens toneleje.

"Hvordan kunne de gøre det?" eller hvordan kunne det ske?" - Goldhagens problemstilling og indfaldsvinkel

Hvis bogen skal indordnes i politologiens subdisciplinære skuffedarium, forekommer det oplagt at karakterisere Goldhagens arbejde som et policy studie, nærmere bestemt et implementeringsstudie: grundlæggende handler bogen, set i et politologisk perspektiv, om implementeringen af den nazistiske jødeudryddelsespolitik.

Noget af det mest elementære, implementeringsstudier plejer at fortælle os, er, at store, komplekse projekter sjældent bli-

ver implementeret i overensstemmelse med intentionerne, sjældent kommer til at fungere efter de oprindelige hensigter og derfor sjældent får de intenderede konsekvenser i det forudsatte omfang (Pressman og Wildavsky, 1984). I forhold dertil står holocaust som en stærkt afvigende case.

Implementeringsforskningen har især peget på to typer af implementeringsbarrierer. Den ene består i, at institutioner, der skal være med til at implementere en bestemt politik, i forbindelse hermed kan have deres egne interesser, som de opportunistisk søger at varetage, og som ikke nødvendigvis harmonerer med denne politik. Som et minimum vil det kunne være til skade for implementeringens effektivitet, men det kan også føre til, at politikken skævvrides i processen i forhold til de oprindelige intentioner. Selv om der skulle have været rigelige muligheder herfor, skete noget sådant tilsyneladende ikke i forbindelse med implementeringen af holocaust.

Den anden potentielle implementeringsbarriere udgøres af markarbejderen, som er "... en vigtig aktør, som gennem sine afværgemekanismer og prioriteringer giver implementeringen sit personlige - og ofte biased - præg" (Winter, 1994: 104). Men når det kommer til holocaust, viser det sig, at dens "markarbejdere" - ganske almindelige mennesker efter enhver målestok - tilsyneladende heller ikke udgjorde nogen nævneværdig implementeringsbarriere. Ordren om at dræbe civile mænd, kvinder og børn udløste hos dem ingen afværgemekanismer af større betydning.

Dette fravær kan ikke, som det var almindeligt i 1950'ernes og 1960'ernes tyske historieforskning, forklares tilfredsstillende med en henvisning til, at Nazi-Tyskland var et totalitært diktatur, hvor

et top-tunet, ubegrænset magtfuldt stats- og undertrykkelsesapparat blot kunne tromle hen over alle implementeringsbarrierer.¹⁴ Nyere forskning har tværtimod gang på gang understreget systemets fragmenterede, "polykratiske" karakter (Düffer, 1996: 109-111). På alle niveauer inden for så godt som alle politikområder fandtes et større eller mindre antal indbyrdes uafhængige, konkurrerende organisatoriske enheder, typisk repræsenterende, som et minimum, statsapparatet, partiapparatet og i stadig stigende grad SS.¹⁵ Med i bedste fald vage kompetencefordelinger og uklare over- og underordningsforhold kæmpedes der konstant og til alle sider for egen magt og indflydelse og for at holde "de andre" væk. Det er ikke omstændigheder, man normalt vil anse for fremmende for en effektiv implementering.

Givet arten af den politik, de skulle implementere, må fraværet af implementeringsbarrierer i form af afværgereaktioner på "markarbejder"-plan virke endnu mere uforståeligt i forbindelse med holocaust end fraværet af implementeringsbarrierer på organisations- og institutionsplan. Det er på denne baggrund ikke overraskende, men tværtimod velbegrundet, at Goldhagens bog fokuserer på holocausts "markarbejdere" og deres afværgemekanismer - der altså viste sig ikke at være der. Hans grundlæggende spørgsmål bliver da det ganske simple: hvordan kunne de gøre det, de gjorde?

Mod denne problemstilling har især Goldhagens tyske kritikere gennemgående rejst to indvendinger. Nogle anker over, at problemstillingen ikke er ny. Andre mener, at problemstillingen og det perspektiv den indebærer, ikke er frugtbar for forståelsen af holocaust.

Diskussionen om, hvad der er nyt eller ikke nyt i Goldhagens bog (herunder i

forbindelse med hans problemstilling) - en diskussion, Goldhagen selv bestemt ikke er uden skyld i - er, set i lyset af ideallet om kumulativitet i videnskaben, i virkeligheden ret uinteressant. Et bidrag til den videnskabelige udvikling yder jo ikke kun den, der stiller nye spørgsmål, men også den, der finder nye svar på gamle spørgsmål. Og givet den principielt tentative karakter af al videnskabelig viden yder vel også den et bidrag, der giver gamle svar på gamle spørgsmål, men kan underbygge dem på en ny måde?¹⁶

Kritikken mod frugtbarheden af Goldhagens problemstilling og synsvinkel kommer primært fra den historikerskole, der har domineret tysk holocaustforskning i de sidste 25 til 30 år, den såkaldte funktionalistiske skole, som blandt sine mest fremtrædende repræsentanter tæller Hans Mommsen (Bochum) og Martin Broszat (Stuttgart).¹⁷ I modsætning til de såkaldte intentionalister ser funktionalisterne holocaust som et resultat af samspillet mellem en lang række strukturelle og situationelle faktorer. Broszat taler om propaganda, der i en given situation pludseligt "måtte lade sig tage på ordet" - man havde så længe og så meget talt om, hvad man ville gøre ved jøderne, at man, da muligheden bød sig, var nødt til at gøre det. Mommsen peger på den proces af "kumulativ radikaliserings", der udsprang af styrets "polykratiske" karakter, og som gennem institutionernes gensidige overbud til sidst mandede ud i den mest radikale løsning - holocaust.¹⁸ Hvor Goldhagens centrale spørgsmål er "hvordan kunne de gøre det?", foretrækker funktionalisterne således at spørge "hvordan kunne det ske?" - en subtil forskel i måden at formulere problemet på, med - som det viste sig - store konsekvenser for perspektiver og svar.¹⁹

Goldhagen sætter skånselsløst fingeren på de funktionalistiske forklarings

videnskabeligt set svageste punkt: der er i alle tilfælde tale om en makroforklaring, som ganske mangler et mikrofundament (pp. 10-11). Det var hverken strukturer eller situationer, der dræbte under holocaust - det var mennesker. Men funktionalisterne kan ikke tilfredsstillende forklare, hvordan deres situationelle og strukturelle faktorer omsatte sig til individuelle drabshandlinger "i marken". Totalitarisme-forklaringen, ifølge hvilken individerne i totalitære systemer blot er viljesløse instrumenter for et omnipotent system, har de alene ved deres understregning af systemets "polykratiske" natur selv været med til at aflive. Generelt negliger funktionalisterne derfor individplanets betydning for gennemførelsen af holocaust eller hutler sig igennem med uunderbyggede ad hoc-antagelser om, hvorfor der ikke fremkom afværgereaktioner hos "markarbejderne".²⁰

Funktionalisternes dominans i tysk holocaustforskning igennem de sidste mange år har betydet, at de individuelle gerningsmænd og deres motiver ikke har været i videnskabens fokus - uanset den elementære kendsgerning, at der ikke ville have været nogen holocaust uden dem. Ikke tyske historikere, men tyske justitsmyndigheder har været førende i forsøget på at finde ud af, hvad individuelle "markarbejdere" har gjort og hvorfor. Det er således ikke nogen tilfældighed, at de to mest omfattende studier af "individual killing units" (Browning, 1992: 194) er skrevet af to amerikanere (Browning og Goldhagen), og at deres kildemateriale ikke har været frembragt af tyske forskerkolleger, men af det tyske retsvæsen.

Goldhagens empiri: case-studierne

Bogens krumtap udgøres af de tre case-studier, der fokuserer på hver sin type af

holocaust-institutioner: Politibataljoner, arbejdslejre og dødsmarker. Bag valget af netop disse tre typer ligger en række strategiske overvejelser.

I alle tre institutioner var der tale om, at gerningsmændene personligt, direkte og umiddelbart var involveret i drabs-handlinger. Mest udpræget gjaldt det for politibataljonernes medlemmer og for vagtmandskabet på dødsmarkerne. Også arbejdslejrenes vagtmandskaber dræbte i en række situationer egenhændigt, men generelt blev jøder (og i et mindre omfang andre fanger) i disse lejre ikke slået ihjel direkte; det var meningen, at de skulle dø af en kombination af dårlig behandling (underernæring; kulde) og ekstrem fysisk arbejdsbelastning. I denne forbindelse var vagtmandskabernes involvering således mere indirekte.

Når Goldhagen vælger at fokusere på netop disse typer af institutioner, skyldes det tildels, at de indtil nu er forblevet mindre velbeskrevne end de udryddelseslejre, som er kommet til at stå som holocausts vartegn. Nok så centralt er det imidlertid i forhold til hans problemstilling, at man i de institutioner, han vælger at fokusere på, i endnu højere grad end hos mandskabet i udryddelseslejrene kunne have forventet at støde på afværgereaktioner fra "markarbejderne", netop fordi "markarbejdernes" involvering i drabshandlingerne var langt mere personlig og direkte, når det drejede sig om politibataljoner, arbejdslejre og dødsmarker, end den var i udryddelseslejrene.²¹ Disse institutioner udgør således kritiske cases, som en tilfredsstillende forklaring på fraværet af afværgemekanismer må kunne redegøre for.

Formålet med case-studierne er enkelt. De skal tjene til at underbygge Goldhagens tre hovedteser om gerningsmændene som ganske almindelige tyskere, om de-

res frivillige medvirken, og om den "eliminatoriske antisemitismes" centrale rolle som motivationsfaktor. Det skal de gøre direkte - ved for hver enkelt case at sandsynliggøre, at gerningsmændene var almindelige, at de kunne have undladt at medvirke, og at de var motiveret af en "eliminatorisk antisemitisme" - såvel som indirekte - ved at afkræfte en række alternative forklaringer af manglen på afværgemekanismer hos "markarbejderne".²² Udover at være kritiske er casene derfor udvalgt med særligt henblik på dels at optimere muligheden for at afprøve alternative forklaringer og dels at kunne kontrollere for betydningen af en række situationelle faktorer.²³

Mulighederne for at udtale sig om gerningsmændenes baggrund - og dermed for at finde ud af, hvor almindelige eller ualmindelige de var - varierer en del for de tre typer af cases. Den er bedst for så vidt angår nogle af politibataljonerne, og her finder Goldhagen (som før ham Browning) gennemgående en helt almindelig social profil (pp. 182-185; 206-211): mændene kom overvejende fra en arbejder- eller lavere mellemklassebaggrund²⁴ og var allerede noget oppe i årene; en del af dem var familiefædre. For vagtmandskaberne i de to arbejdslejre og de undersøgte dødsmarker gælder, at der i hvert tilfælde ikke er noget i det eksisterende materiale, der tyder på, at de skulle have været sammensat af specielt udvalgte fanatiske nationalsocialister, sadister eller lignende (pp. 299; 335-339). Alt i alt tegner case-studierne således et umiddelbart svært fatteligt billede af gerningsmændene som ganske almindelige, klarest i forbindelse med politibataljonerne.

Når gerningsmændene efter krigen har skullet stå til regnskab for deres deltagelse i holocaust, har de gennemgående påberåbt sig "Befehlsnotstand": de hand-

lede under ordre og ville have bragt sig selv i (livs)fare, hvis de havde nægtet at adlyde. "Befehlsnotstand" er således en af de mest almindelige forklaringer på fraværet af afværgemekanismer. Goldhagen viser (ikke som den første), at den ikke kan være korrekt (pp. 379-381).

For det første er det en kendsgerning, at det aldrig er lykkedes at grave blot et enkelt tilfælde frem, hvor nægtelsen af at deltage i drabshandlinger mod civile faktisk fik de påberåbte konsekvenser, til trods for at et stort antal forsvarere på deres mandanters vegne har prøvet på det.²⁵ For det andet kan Goldhagen dokumentere, at medlemmer af politibataljonerne i flere tilfælde fik at vide af deres overordnede, at de ikke behøvede at medvirke ved masseeksekutioner, hvis de følte, at de ikke var i stand til det. Meget få benyttede sig af denne mulighed for at slippe. Endnu større var den enkeltes mulighed for at undgå at slå ihjel i forbindelse med gettoevakueringer²⁶ og de såkaldte "Judenjagden", dvs. patruljering i baglandet med den opgave at opspore og likvidere jøder, der opholdt eller søgte at skjule sig uden for gettoerne, simpelt hen fordi den enkeltes gøren og laden i disse situationer var vanskelig at kontrollere. Men Goldhagen kan dokumentere, at de fleste af politibataljonernes medlemmer ved disse lejligheder gik til opgaven med stor nidkærhed.

Også dødsmarscherne sætter spørgsmålstegn ved "udelukkende efter ordre"-forklaringerne. For det første foregik de på et tidspunkt, hvor den normale kommandostruktur praktisk taget var brudt sammen; de enkelte kommandanter måtte og kunne handle på egen hånd, uden at behøve at bekymre sig om eventuelle sanktioner fra overordnede instanser. Det fik dem ikke til at standse drabene. For det andet fandt mange dødsmarscher sted

på et tidspunkt, hvor der forelå en eksplicit Himmler-ordre om at stoppe drabene på jøderne og i stedet at behandle dem godt. Goldhagen dokumenterer, at lederen af Helmbrechts-dødsmarschen var blevet gjort bekendt med denne ordre (p. 356) og at den var blevet kommunikeret videre. End ikke den standsede myrdierne. Alt i alt sandsynliggør Goldhagen, at holocausts "markarbejdere" i vid udstrækning medvirkede, selv om de kunne have undgået det uden risiko for dem selv.

En anden forklaring er, at folk i almindelighed, og tyskere i særdeleshed, skulle være tilbøjelige til at føje sig efter autoriteter. Goldhagen afviser denne forklaring (pp. 381-383), specielt med henvisning til erfaringerne fra Weimarrepublikkens sidste tid, der jo i høj grad var præget af, at store grupper i det tyske samfund ikke føjede sig efter autoriteterne, men tværtimod aktivt bekæmpede dem. Men også fra det nazistiske Tyskland kendes ikke helt få eksempler på, at folk aldeles ikke rettede sig blindt efter autoriteterne.

At det skulle være en speciel tysk autoritetstro, der kan forklare, at afværgemekanismer ikke blev aktiveret, forekommer således lidet plausibelt. Men hvad med den tilsyneladende mere universelle adfærdstendens - et produkt af socialisering og evolution - til at indrette sig efter autoriteter, en tendens Stanley Milgram fandt i sine berømte eksperimenter?

Browning (1992: 171-189) diskuterer, i hvilket omfang Milgrams resultater kan være med til at kaste lys over fraværet af afværgemekanismer hos de fleste medlemmer af Politibataljon 101. Selv om han indrømmer, at ingen af Milgrams eksperimentelle situationer præcist replikerer den situation, medlemmerne stod i (Browning, 1992: 174), finder han dog

tilstrækkelig mange paralleller til, at han ikke mener helt at kunne udelukke, at nogle af de faktorer, Milgram fandt havde betydning for om, og i hvilket omfang, hans forsøgspersoner underkastede sig autoriteten, også kan være med til at forklare, hvorfor de fleste medlemmer af Politibataljon 101 handlede som de gjorde.

Goldhagen afviser, at Milgrams eksperimenter har nogen synderlig forklaringsværdi i forhold til hans cases (p. 383). Hans centrale argument (som dog kun optræder i en fodnote)²⁷ er, at Milgrams eksperimenter viser, at andelen af forsøgspersoner, der nægtede at give det elektriske chock, steg til 70 pct., når de selv skulle anbringe "offerets" hånd på elektroden. Denne andel ligger langt over andelen af "markarbejdere", der direkte nægtede at dræbe eller unddrog sig på en eller anden måde. Hertil kommer en nok så afgørende forskel, som mærkeligt nok Browning (1992: 173), men ikke Goldhagen gør opmærksom på: Milgrams forsøgspersoner havde på forhånd fået at vide, at uanset hvad de gjorde, ville "offeret" ikke tage blivende fysisk skade, medens Goldhagens "markarbejdere" selvfølgelig ikke kunne være i tvivl om, at det ville deres ofre. Lægges de to forhold sammen, bliver andelen af nægttere i Goldhagens cases langt mindre, end man ud fra Milgrams resultater skulle forvente. "Lydighed mod autoriteterne" kan derfor i bedste fald være forklaringen for så vidt angår en meget lille andel af gerningsmændene. Det store flertals adfærd må søges forklaret på anden vis.

Gruppe- og konformitetspres har været foreslået som (del)forklaring, blandt andet af Browning (1992: 184-186). Goldhagen afviser også denne forklaringsfaktor (p. 383) under påberåbelse af, at et gruppepres nødvendigvis må rette sig mod et mindretal i gruppen: hvis et

flertal havde ønsket ikke at medvirke, ville dette flertal i stedet have presset de andre til heller ikke at deltage.²⁸

Også egeninteresse (primært karriereinteresse) afvises af Goldhagen som forklaringsfaktor (p. 384). Det er rigtigt, at intet medlem af politibataljonerne under afhøringerne efter krigen har fremført hensynet til karrieren som forklaring på dets medvirken, men det er måske heller ikke så underligt. Det er derimod tankevækkende, at to af de medlemmer af Politibataljon 101, der ikke deltog i massakrerne, har forklaret at de kunne lade være med at gøre det, fordi de ikke var interesseret i en karriere i politiet (Browning, 1992: 169-170). Det kan måske også have spillet en rolle i nogles overvejelser, at konsekvensen af at nægte at deltage kunne blive en forflyttelse til fronten, hvor sandsynligheden for at overleve uskadet alt andet lige var en del ringere end ved at være med til at dræbe civile i det polske bagland.

Til gengæld er det vanskeligt at se, hvordan adfærden hos vagtmandskaberne på døds marcherne på nogen måde skulle kunne forklares ud fra rationel egeninteresse. Helmbrechts-døds marchen foregik primært på tysk territorium i en forholdsvis smal korridor mellem fremrykkende russiske tropper i øst og amerikanske tropper i vest. Krigens afslutning var åbenlyst kun et spørgsmål om dage. Vagtmandskabets medlemmer kunne næppe være i tvivl om, at de ville være i en temmelig prekær situation, hvis (eller når) de af allierede tropper blev antruffet som vogtere for et par hundrede kvinder, der befandt sig i en næsten ubeskrivelig forfatning. Det eneste rationelle i denne situation ville have været at overlade fangerne til sig selv og at absentere sig så hurtigt og ubemærket som muligt. Det gjorde vagtmandskabet imidlertid ikke.

Endelig drøfter Goldhagen kort, om den forklaring, der er blevet brugt i forbindelse med "skrivebordsmordernes" adfærd, nemlig at opsplitningen af udryddelsesprocessen i en lang række delopgaver gjorde det muligt for dem enten at abstrahere fra, hvad de egentlig medvirkede til, eller til at skyde ansvaret over på andre, kan finde anvendelse på hans cases. Denne forklaring er let nok at afvise i betragtning af, at der i hans cases er tale om, at gerningsmændene personligt, direkte og umiddelbart var involveret i drabshandlinger (pp. 383-384).

Goldhagens konklusion på de empiriske case-studier bliver, at alle de fem gennemgåede potentielle forklaringer på det vidtgående fravær af afværgemekanismer hos "markarbejderne" må forkastes som utilstrækkelige (pp. 389-401). Ingen af dem har tilstrækkelig forklaringsstyrke. Goldhagen har et skarpt blik på de forskellige forklarings mangler og begrænsninger (og en skarp pen); når man alligevel kan føle sig lidt utryg ved hans meget firkantede konklusioner, skyldes det især to forhold.

For det første opstiller Goldhagen det krav til en acceptabel forklaring på "markarbejdernes" adfærd, at forklaringen skal holde for alle tre typer af holocaust-institutioner, der indgår i hans analyse. Dette krav er ikke uden en vis vilkårlighed. Der er i en række henseender tilstrækkelig stor forskel på de tre institutionstyper til at man kunne forestille sig, at der behøvedes forskellige forklaringsfaktorer i forbindelse med hver af dem. For det andet undersøger og vurderer Goldhagen (i modsætning til for eksempel Browning) hver potentiel forklaringsfaktor isoleret. Han udelukker derved implicit, at en kombination af flere af de undersøgte potentielle forklaringsfaktorer kunne have gjort sig gældende i forbindelse

med de tre institutionstyper, og/eller at interaktionseffekter kan have spillet en rolle.

Goldhagen søger at sætte yderligere trumf på ved at påpege to forhold (ud over deltagelsen i drabshandlinger), ingen af de undersøgte forklaringer efter hans opfattelse kan redegøre for. Det ene er den brutalitet, der bevisligt i mange situationer blev udvist fra gerningsmændenes side, og de fornedrelser ofrene i en række tilfælde blev udsat for før de blev likvideret (fotografier af nogle af disse situationer er bevaret, og nogle af dem gengives i Goldhagens bog). Det andet er det forhold, at jøderne i arbejdslejrene og på dødsmarkerne systematisk blev behandlet dårligere end ikke-jødiske fanger.²⁹

Goldhagen fejrer således med en stor armbevægelse samtlige "konventionelle" (som han kalder dem) forklaringsforsøg, og det meste af Brownings fortolkninger, til side. I bedste fald kan de for en beskedent del af "markarbejderne" i nogle enkelte situationer forklare, hvorfor afværgemekanismer ikke gjorde sig gældende. Væsentlige biomstændigheder i forbindelse med implementeringen af jødeudryddelsespolitikken kan de slet ikke redegøre for. Der behøves en helt anden type forklaring. Det er den, Goldhagen mener at kunne levere i form af tesen om den "eliminatorske antisemitisme" som et nationalt tysk projekt.

Den "eliminatorske antisemitisme" som central motivations- og forklaringsfaktor

Det er specielt Goldhagens tese om den centrale betydning, den "eliminatorske antisemitisme" som et nationalt tysk projekt havde for implementeringen af holocaust, der har bragt hans tyske kritikere i harmisk. For en del af dem er der blot tale

om en genoplivning af "kollektivskyldstesen", som de allierede opererede med et stykke tid efter krigen. Denne indvending er ikke tungtvejende; der er i virkeligheden tale om "name calling" og besværgelse af en national tysk konsensus (om at sådan havde det altså ikke været!) snarere end om et egentligt argument.³⁰ Men der kan rettes mere substantiel kritik mod Goldhagens forklaring - og det er der også blevet.

Ideen om, at holocausts institutioner næppe kunne være blevet etableret med så få vanskeligheder og næppe heller kunne have fungeret så effektivt som de gjorde, uden at der må have eksisteret et ganske vidtrækkende sammenfald af normer og værdier imellem dem og deres institutionelle omgivelser, kan imidlertid umiddelbart finde teoretisk støtte i en del sociologisk inspireret institutions- og organisationsteori.³¹ Spørger man mere specifikt, hvordan det kunne gå til, at enheder af ordenspolitiet, til hvis naturlige opgaver det heller ikke i det nazistiske Tyskland havde hørt at nedskyde ubevæbnede civile i massevis, herunder kvinder og børn, kunne omdannes til grupper af "villige bødler", vil svaret fra denne teoretiske retning typisk være, at en sådan institutionel reform sandsynligvis ville forudsætte, at der blev anvendt betydelige magtmidler for at sikre dens gennemførelse, medmindre den primært indebærer en institutionel tilpasning til allerede indtrufne norm- og værdiændringer i omgivelserne. At det ikke var nødvendigt at gennemtvinge denne reform, har både Browning (1992) og Goldhagen dokumenteret.

Nu er samfundsvidenskabelige teorier af mange grunde ingen facitliste.³² Henvisning til teorier kan ikke erstatte empirisk dokumentation. Det er da også kun konsekvent, at Goldhagen forsøger at

belægge sin tese om den "eliminatoriske antisemitisme" som tyskernes nationale projekt og dens betydning som motiverende faktor for "markarbejderne" empirisk. For at vise, at det tyske samfund i alle led var gennemsyret af denne "eliminatoriske antisemitisme", går Goldhagen to veje: han undersøger dens udbredelse dels på eliteniveau og dels på masseplanet.

"Eliminatorisk antisemitisme" på eliteniveau?

På eliteplanet er der næppe megen grund til at opholde sig ved "Det tredje riges" funktionseliter. Den "eliminatoriske antisemitisme" var ubestrideligt et væsentligt aspekt af hele deres samfundsprojekt. Spørgsmålet, Goldhagen stiller, er, om der under dette regime overhovedet fandtes "modprojekter" til dets "eliminatoriske antisemitisme". Hvis det var tilfældet, mener han, må man forvente at kunne finde dem hos "modeliterne". Til sådanne modeliter regner han dels de modstandsgrupper, specielt Goerdeler-Beck gruppen, der kom til at stå bag attentatet mod Hitler den 20. juli 1944, dels kirkerne og endelig resterne af arbejderbevægelsen. Goldhagen undersøger derfor disse tre "modeliters" holdning til jøder og til den nazistiske jødepolitik - og out'er i alle tre grupper "eliminatoriske antisemiter" på stribe.

I forbindelse med Goerdeler-Beck gruppen henviser Goldhagen primært til forskellige udtalelser fra nogle af dens medlemmer om behandlingen af jødespørgsmålet efter en succesfuld omvæltning i Tyskland (pp. 114-116). Her er der heller ikke meget at tage fejl af: den fysiske likvidering af jøderne skulle stoppes, lige som de overgreb, de havde været udsat for siden 1938; men i det væsentlige ville en del ikke gå længere end til at

(gen)oprette den retstilstand for jøder, der var blevet etableret med Nürnberg-lovene i 1935 (som blandt andet fratog jøder deres statsborgerlige rettigheder). Genetableringen af fulde og lige rettigheder for jøder i Tyskland kunne ikke komme på tale. Stort set samme synspunkter findes allerede i et memorandum fra 1941 "Das Ziel"³³ (som Goldhagen tilsyneladende ikke kender).

Der fandtes utvivlsomt i Goerdeler-Beck gruppen antisemitiske strømninger, også af "eliminatorisk" art som defineret af Goldhagen.³⁴ Når det alligevel kan virke lidt hasarderet at sætte etiketten "eliminatorisk antisemitisme" på gruppen som helhed, skyldes det, at den synes at have været delt på kryds og tværs, også med hensyn til dette spørgsmål: ser man for eksempel på de udkast, der udarbejdedes af eller under medvirken af v. Hassell (et andet prominent medlem af Goerdeler-Beck gruppen), dels til en programerklæring (1940) og dels til en foreløbig grundlov (1943), gik de relevante bestemmelser hos ham slet og ret ud på, at alle mod jøder rettede særforanstaltninger skulle bortfalde (v. Hassell, 1946: 384; 392).

Desuden kan der ikke uden videre sættes lighedstegn mellem modstanden mod Hitler og Goerdeler-Beck kredsen. Den var ikke den eneste modstandsgruppe i Tyskland - selv om det var den, der til sidst skred til handling. Gruppen kaldet "Kreisauer Kreis" omkring James Moltke, som Goldhagen ikke behandler særskilt, havde ligeledes en vis betydning.³⁵ Også i denne kreds finder man delte holdninger til spørgsmålet om, hvad der skulle erstatte den nazistiske jødepolitik. For nogle af kredsens centrale skikkelser - blandt andet Moltke selv og Yorck v. Wartenburg - var det ikke mindst modstanden mod den nazistiske jødepolitik,

der, kombineret med en kristen livsanskuelse, havde været et udløsende moment for modstanden mod regimet.³⁶ Men det såkaldte Freiburger Memorandum,³⁷ udarbejdet af folk med tilknytning til Kreisauer Kreis i 1942, er alligevel et klart udtryk for en "eliminatorisk antisemitisme" og adskiller sig i så henseende ikke væsentligt fra Goerdeler-Beck kredsens memoranda.

At såvel den katolske som den protestantiske kirke i Tyskland som institutioner³⁸ forholdt sig passive til størsteparten af den nazistiske jødeforfølgelse og aldrig talte åbent imod den, som Goldhagen fremhæver (pp. 107-114; 431-438), er velkendt og stort set ubestridt. Mindre klart er det, om baggrunden for kirkernes passivitet var, at også de var domineret af den "eliminatoriske antisemitisme", som Goldhagen hævder. Der findes ubestrideligt en lang og lidet glørværdig tradition for en kristelig antisemitisme ("Kristusmordere"), både i den katolske og den protestantiske kirke (Luther!). Men et spørgsmål er, i hvilket omfang den bestemte kirkernes holdning til den nazistiske jødepolitik; et andet spørgsmål er, hvorvidt denne antisemitisme kan kaldes "eliminatorisk" i Goldhagens forstand. At kirkerne som institutioner heller ikke stod for et modprojekt til den "eliminatoriske antisemitisme" som nationalt tysk projekt, kan imidlertid anses for givet.

I Weimar-tiden havde arbejderbevægelsen, specielt dens socialdemokratiske del,³⁹ stået som et sikkert bolværk mod antisemitismen. Goldhagen fremfører, at denne holdning blandt arbejderne eroderede forholdsvis hurtigt efter 1933. Kildegrundlaget til belysning af dette spørgsmål er sparsomt; men en række Sopade-rapporter⁴⁰ giver udtryk for, at arbejderne i ikke ringe omfang havde vist sig mod-

tagelige for de nazistiske beskyldninger mod jøderne og rede til at gå ind for regimets eliminatoriske foranstaltninger, som for eksempel Nürnberg-lovene (Bankier, 1992: 89-95). Bankier konkluderer, at partiets manglende evne til at modvirke sådanne tendenser "... reflects the total failure of socialist activities at home and abroad to come to grips with and counter their followers' ideological erosion on the Jewish question." (Bankier, 1992: 95).

Den samlede konklusion må blive, at der ganske rigtigt aldrig blev formuleret noget "modprojekt" til den "eliminatoriske antisemitisme" om det tyske nationale projekt under nazismen. De grupperinger på eliteplanet, der snarest skulle have været i stand hertil, gjorde det i hvert tilfælde ikke. Om årsagen hertil var, som Goldhagen hævder, at de i al almindelighed - uanset deres modstand mod det nazistiske styre på andre felter - i spørgsmålet om jøderne i virkelighed delte dets opfattelser (p. 435), kan der måske sættes spørgsmålstegn ved. Det er imidlertid i denne sammenhæng underordnet.⁴¹

"Eliminatorisk antisemitisme" på masseplanet?

"[T]he evidence is overwhelming that eliminationist antisemitism was ubiquitous in Germany during the Nazi period ..." hævder Goldhagen (p. 442). Hermed kolliderer Goldhagen frontalt med det tyske "folketeorem" om holocaust: (i) ingen vidste noget, for det hele blev holdt hemmeligt; (ii) alle var i virkeligheden imod; (iii) men man kunne ikke gøre noget, for ellers var man bare blevet sat i koncentrationslejr (som man i øvrigt heller ikke vidste noget om ...).

Rygter om, hvad der foregik bag fronterne i Polen og Sovjetunionen, dukkede forholdsvis hurtigt op. Den 4.10.41 noterer v. Hassell i sin dagbog: "Unterhalt-

ungen ... bestätigen die Fortdauer widerwärtigster Grausamkeiten, vor allem gegen Juden, die reihenweise ohne Scham niedergeschossen werden." Den 15.5.43 skriver han, at "... die SS in Polen weiter in unvorstellbar beschämendster (sic) Weise [haust]. Unzählige Juden werden in besonders dazu gebauten Hallen vergast, jedenfalls 100000." (v. Hassell, 1946: 231; 314). v. Hassell havde ualmindelig gode forbindelser, men i princippet fik han sine oplysninger fra de samme kilder som mange andre: soldater på orlov fra østfronten⁴² og medarbejdere i den civile tyske administration i det besatte Polen, som enten selv havde været øjenvidner eller kendte nogen, der havde. Massakrerne involverede simpelthen for mange og var for synlige til, at de kunne holdes hemmelige.⁴³ Derfor var informationerne om masseeksekutioner som dem, politibataljonerne foretog, også mere udbredt end informationen om udryddelseslejrene, som involverede færre "markarbejdere" og hvor drabene kunne foregå mere skjult. Alt i alt kan man nok roligt gå ud fra, at mange, muligvis de fleste, tyskere vidste tilstrækkeligt om holocaust til at vide, at det måske var bedst for sjælefreden ikke at vide mere.

Hvordan forholdt tyskerne sig til denne viden om jødeforfølgelserne og holocaust? Goldhagens svar er lige så unuanceret (for eksempel pp. 120-126; 439-454) som "folketeoremets" del (ii), blot med omvendt fortegn: fraset ubetydelige undtagelser accepterede og støttede tyskerne regimets politik over for jøderne fra først til sidst; de identificerede sig med både mål og midler i den "eliminatoriske antisemitismes" nationale projekt. Ironisk nok lægger Goldhagen sig dermed tæt op ad det af nazisterne yndede propagandabillede af en enig tysk "Volksgemeinschaft", der stod last og brast med regi-

met i kampen mod den fælles fjende, jøderne.⁴⁴

Nyere forskning har på grundlag af det foreliggende kildemateriale⁴⁵ ellers tegnet et noget mere differentieret billede af de tyske holdninger til den nazistiske politik over for jøderne. Kulka og Rodrigue (1984: 426) sonderer mellem fire grupper: (1) en aggressivt antisemitisk gruppe, for hvilken end ikke regimets forholdsregler normalt var vidtrækkende nok; (2) en gruppe, der tilsluttede sig den "eliminatoriske antisemitismes" principper og mål, men ikke nødvendigvis altid midlerne; (3) en gruppe, der forholdt sig kritisk ud fra etiske eller mere pragmatiske overvejelser,⁴⁶ og endelig (4) en gruppe, der i de forskellige indberetninger karakteriseres som indifferent ("teilnahmslos"). Skønt det er vanskeligt, skønnes det, at grupperne (2) og (4) var de største.⁴⁷

Goldhagen opponerer meget voldsomt mod, at tyskeres holdning til den nazistiske jødepolitik skulle kunne karakteriseres som indifferent (pp. 439-441). Han finder begrebet underteoretiseret og selve tanken psykologisk ikke plausibel. Det, der i indberetninger m.v. optræder som indifferente holdninger, er ifølge Goldhagen, i virkeligheden udtryk for, at de pågældende var medlidenhedsløse ("piti-lessness", p. 440). Problemet med hans tolkning er imidlertid åbenlyst: hvis forfatterne til de pågældende indberetninger virkelig havde ment, at folk var medlidenhedsløse ("mitleidslos") snarere end indifferente ("teilnahmslos"), hvorfor skrev de det så ikke bare - så meget desto mere, som det utvivlsomt ville have været mere politisk korrekt (dvs. i bedre overensstemmelse med, hvad man gerne ville se højere oppe i systemet)?⁴⁸

Goldhagens furor er så meget vanskeligere at forstå som en sådan indifferent attitude meget vel kan opfattes som rela-

teret til en udbredt "eliminatorisk antisemitisme". Som Kershaw (1986: 384) bemærker: "This was not a neutral stance. It was a deliberate turning away from any personal responsibility, acceptance of the state's right to decide on an issue of little personal concern to most Germans."⁴⁹ Tyskernes indifferens forudsatte, at de fuldstændigt havde internaliseret et af den "eliminatoriske antisemitismes" mest grundlæggende postulater, nemlig at jøderne som en gruppe stod uden for og ikke var del af det tyske samfund, således at det hele var et spørgsmål mellem jøderne og regeringen, som hverken praktisk, politisk eller moralsk vedkom tyskerne.⁵⁰

Man kan således indvende mod Goldhagen, at han i forbindelse med sin tese om den "eliminatoriske antisemitisme" som tyskernes nationale projekt tegner et meget forenklet billede af holdningerne i det tyske samfund til den nazistiske jødepolitik og til holocaust. Nogle har i denne forbindelse også kritiseret (lidt i tråd med "folketeoremets" del (iii)), at han i sine vurderinger ikke tager hensyn til det nazistiske regimes terror og dennes virkninger.⁵¹

Det nazistiske regimes ekstremt repressive karakter er ubestridelig. Spørgsmålet er imidlertid, i hvilket omfang den tilsyneladende udstrakte accept af anti-jødiske forholdsregler fra befolkningens side skyldtes, at protester var unyttige og umulige under nazismen. Goldhagen kan henvise til i hvert tilfælde to cases, der viser, at det i visse situationer var muligt at mobilisere modstand mod regimets politik, at en sådan modstand ikke blev mødt med repressive modtræk, og at den kunne føre til resultater (p. 119).

Den ene case er den såkaldte eutanasiaktion ("Tötung lebensunwerten Lebens", først og fremmest rettet mod svært psykisk handicappede), der i efteråret 1941

måtte afbrydes på grund af omfattende protester, herunder fra den katolske og den protestantiske kirke, men også fra bredere kredse i befolkningen. Ikke alene blev aktionen stoppet; ingen af hovedmændene bag protesten blev udsat for repressalier fra regimets side. "... [S]o zeigt sich auch sonst, daß eine energische Abwehr sich doch oft durchsetzt", noterede v. Hassell (1946: 236) i sin dagbog d. 1.11.1941.

Den anden case er den såkaldte "Fabriksaktion" i februar 1943, hvor Gestapo arresterede ca. 7.000 jøder på deres (tvangs)arbejdspladser i Berlin med henblik på deportation. Blandt de arresterede var et antal⁵² ikke-jødiske gifte mænd, der som partnere i et "blandet ægteskab" ellers havde været undtaget fra en lang række af de anti-jødiske foranstaltninger. Arrestationerne førte til, at de ikke-jødiske ægtefæller til de arresterede i flere dage demonstrerede på gaden med krav om deres mænds frigivelse. De blev ingeniørligt mejet ned i gaderne, ej heller fængslet og sat i koncentrationslejr eller dømt og henrettet. I stedet frigav Gestapo lidt efter lidt alle de arresterede.

Det er omsonst at spekulere over, hvorvidt erfaringerne fra disse to situationer kan sige noget om, hvad konsekvenserne af folkelige protester mod jødefølgelserne ville have været. Medvirkende årsag til, at protesten mod eutanasiaktionen bar frugt, kan meget vel have været, at denne aktion, skønt forankret i den samme nazistiske biologisme som deres antisemitisme, ikke havde samme ideologiske "saliency" for regimet som antisemitismen. Ligeledes kan det have spillet en rolle for det heldige udfald af protesterne mod fabriksaktionen, at spørgsmålet om, hvad der på længere sigt skulle ske med den jødiske part i de såkaldte "blandede ægteskaber", var (og forblev) uafklaret.

Ikke desto mindre er det i lyset af disse to protestaktioner tankevækkende, at der aldrig har været tilløb til lignende protester i den brede tyske befolkning i forbindelse med regimets utallige anti-jødiske overgreb og aktioner. I visse situationer kunne tyskere jo, som de to cases viser, godt protestere, til trods for regimets repressive karakter.

Goldhagen forklarer det, ikke uventet, med henvisning til udbredelsen af den "eliminatoriske antisemitisme" i det tyske samfund: tyskerne protesterede ikke, fordi de for langt hovedpartens vedkommende var godt tilfredse med den førte politik. Alternativt kan man imidlertid også forklare den almindelige tyskers passivitet i forbindelse med anti-jødiske forholdsregler ud fra den ovenfor nævnte dissocieringstese. Protesten mod "fabriksaktionen" kom fra nogle særligt involverede, nemlig ægtefællerne. Karakteristisk for eutanasiaktionen var, at den potentielt kunne ramme enhver personligt, hvis man selv eller en pårørende gennem sygdom eller ulykke skulle blive (efter nazi-målestok) "lebensunwertes Leben".⁵³ Man kan derfor sige, at protesterne mod eutanasiaktionen ligeledes var baseret på personlig involvering. Der kunne altså godt protesteres, når man selv havde - eller kunne få - noget i klemme. Det havde den almindelige tysker imidlertid ikke i forbindelse med regimets anti-jødiske politik, og der var heller ingen fare for at få det. Derfor var der ingen incitament til at protestere imod den.

Sammenfattende kan det om den "eliminatoriske antisemitisme" som nationalt projekt på masseplan siges, at Goldhagens empiriske dokumentation for denne ikke er hævet over kritik. At antisemitiske holdninger var udbredt i den tyske befolkning, og at hverken den anti-jødiske politik før eller holocaust under 2. verdens-

krig ville have været mulige uden tilstedeværelsen af sådanne holdninger, er ubestrideligt. Spørgsmålet er imidlertid, om det er dækkende at fortolke disse holdninger som en bred folkelig opbakning til den "eliminatoriske antisemitisme" som et nationalt projekt.

"Eliminatorisk antisemitisme" og deltagelse i holocaust - nogle uafklarede spørgsmål

Selv hvis man er villig til at se bort fra de betydelige empiriske problemer i forbindelse med Goldhagens tese om den "eliminatoriske antisemitisme", er der en række huller og uafklarede spørgsmål i hans analyse. De er i nogen udstrækning en direkte konsekvens af hans grundlæggende, sociologisk inspirerede tilgang til institutioner og deres funktioner.

Det første spørgsmål, der står uafklaret, er, hvordan overgangen fra en "eliminatorisk" til en "eksterminatorisk antisemitisme" egentlig gik for sig på masseplanet. Goldhagen synes at være tilbøjelig til at mene, at den "eliminatoriske antisemitisme" allerede bar den "eksterminatoriske" i sig, og at der kun var tale om en gradsforskel imellem dem (for eksempel pp. 127-128). Denne forklaring virker ikke ganske tilfredsstillende, allerede fordi det må være rimeligt at gå ud fra, at konflikten mellem den "eksterminatoriske antisemitisme" og andre værdisystemer i samfundet må have været langt alvorligere end disses konflikt med den "eliminatoriske antisemitisme". Selv en Heydrich udtalte endnu i sommeren 1940: "Eine biologische Vernichtung (der Juden, min tilføjelse) wäre aber des deutschen Volkes als einer Kulturnation unwürdig" (Aly, 1995: 11). Det er i det hele taget karakteristisk for Goldhagens endimensionale menneske- og samfundssyn, at han ikke synes at have blik for, at

den "eliminatoriske (eksterminatoriske) antisemitisme" på ingen måde var det eneste eksisterende værdisystem i samfundet, og at den dominerende rolle, han tilskriver den, i sig selv er noget, der kræver en forklaring.

Det andet problem knytter sig til koblingen mellem de forskellige analyse-niveauer hos Goldhagen. Hans problemstilling refererer entydigt til mikroniveauet. Hans forklaringsvariabel - det nationale projekt - er derimod en makrostørrelse. Dermed rejser spørgsmålet sig, hvordan makrofænomenet (det nationale projekt) omsætter sig i adfærd på mikroplan ("markarbejdernes" implementering af politikken). Mere specifikt: hvad er det for en handlingslogik, der forbinder det nationale projekt og individuel adfærd?

På dette punkt er Goldhagen ikke videre klar. Ud fra hans sociologisk inspirerede referenceramme ville man måske kunne have forventet, at koblingen mellem makro- og mikroplanet blev etableret gennem en "logic of appropriateness" (March og Olsen, 1989: 22-26). Således kan man også læse dele af Goldhagens fremstilling. En "logic of appropriateness" passer imidlertid ikke særlig godt sammen med den stærke fremhævelse af det voluntaristiske element i gerningsmændenes handlinger (for eksempel p. 357; 452). Man kan også spørge, om ikke en påberåbelse af en "logic of appropriateness" ville gøre tese 2 om den frivillige medvirken noget problematisk, for der er ikke megen frivillighed (i anden end formel forstand) i at følge "logic of appropriateness". På den anden side er alternativet, "logic of consequentiality", vanskeligt at bringe i overensstemmelse med Goldhagens eftertrykkelige afvisning af rationelle, nyttemaksimerende motiver bag gerningsmændenes beslutning om at medvirke.

Goldhagen har således ikke noget entydigt svar på spørgsmålet om, hvad der forbinder makro- og mikroplanet i hans analyse. Det er ikke uden en vis ironi i betragtning af den kritik, han - helt berettiget - rejser mod den funktionalistiske skole på netop dette punkt.

Det tredje åbne spørgsmål vedrører dem, der alligevel ikke medvirkede ved massakrerne. Hvis den "eliminatoriske antisemitisme" var den nødvendige og tilstrækkelige årsag til, at "markarbejderne" beredvilligt bidrog til holocaust, og hvis den havde den udbredelse og styrke, Goldhagen mener, hvordan så forklare de mellem 10 og 20 pct. i politibataljonerne, der valgte at holde sig uden for?

Gjorde man en bog fortræd?

Der er, som det vil være fremgået, stof nok til kritik - også hård kritik - af Goldhagens analyser. Det er selvfølgelig lidt uheldigt, at især hans centrale tese (3) i en række henseender er problematisk, som mange af hans kritikere da også har været hurtige til at påpege. Teserne (1) og (2) er langt mindre kontroversielle, men også mindre vidtrækkende.

Goldhagens bog har imidlertid også sine stærke sider, som kritikere har været noget mindre tilbøjelige til at ville erkende. Specielt fortjener hans konsekvente insistensen på nødvendigheden af et mikrofundament under makroforklaringer på holocaust og på den logiske og empiriske utilstrækkelighed af rene situations- og strukturforklaringer at fremhæves. Hvis Goldhagens bog skulle få en mere varig betydning for holocaustforskningen fremover, forekommer det rimeligt at formode, at det vil være i kraft af dette aspekt, selv om hans eget arbejde, som påpeget, ikke helt har været i stand til at indfri de krav, han selv stiller.

På denne baggrund kan det undre, at specielt den tyske kritik har været så negativ og tildels så skinger som tilfældet har været. Forklaringen skal nok søges i, at der er andet og mere end blot videnskabelig uenighed involveret. Udover at være sagligt uenige med Goldhagens teser har en række af hans kolleger utvivlsomt - og ikke uden grund - følt sig provokeret af den til tider arrogante og selvpromoverende måde, hvorpå han fejrer deres analyser og konklusioner af bordet, ofte uden særligt dybtgående diskussion. Også elementer af en territorialkonflikt, hvor historikere søger at værne hvad de betragter som deres enemærker, kan sine steder spores i opgøret.

Debatten har imidlertid også en anden dimension. Den afspejler klart, at den nazistiske fortid stadigvæk langt fra er blevet fortid for tyskerne. Der er tydeligvis mange tabuer, fortrængninger og kollektive livsløgne tilbage, når det gælder denne periode.⁵⁴ Goldhagen forsømmer ikke at bore i flere af dem, og reaktionen er ikke udeblevet. Alligevel kan det på længere sigt vise sig, at han netop derved har gjort tyskerne en tjeneste, og at det kollektive hylekor, han udløste, har haft en terapeutisk effekt.

Noter

1. Under krigsforbryderprocessen i Nürnberg, 1946. Citeret efter Fest (1980: 299).
2. Citatet er taget fra Eberhard Jäckels anmeldelse af bogen i *Die Zeit* (efter Schoeps, 1996: 187). Jäckel har tilsyneladende ment, at en dårlig bog fortjener en sjusket anmeldelse. I hvert tilfælde er hans præget af graverende fejllæsninger og -tolkninger i et sådant omfang, at det tangerer det pinlige. Når Jäckel afslutningsvis attesterer Goldhagen, at han med sin bog har formået at bringe sig "... zwar in die Schlagzeilen, aber zugleich um jedes

- wissenschaftliche Prestige" (efter Schoeps, 1996: 192), må det være tilladt at fundere over, hvad denne anmeldelse mon har gjort ved Jäckels videnskabelige prestige.
3. Et udvalg af amerikanske og tyske anmeldelser og kommentarer omkring Goldhagens bog er udgivet af Schoeps (1996). Samlingen omfatter blandt andet alle indlæg fra *Die Zeit*, men mangler Goldhagens afsluttende svar og Mommsens replik i samme avis. I det følgende henvises i det omfang, det er muligt, til gengivelsen af anmeldelser m.v. hos Schoeps snarere end til det oprindelige publikationssted. De uoverensstemmelser, der nogle gange findes mellem den oprindelige version og gengivelsen hos Schoeps, er gennemgående uden større betydning. Henvisninger til Goldhagens bog gives ved sidetal alene; der refereres konsekvent til den engelske udgave.
  4. Som et ekstra pikanteri kunne *Die Zeit* i en stort opsat artikel 3.1.97 fortælle, at både Bartov, Browning og Goldhagen er ansøgere til den samme professorstilling ("Helen Zelaznik Professor of Holocaust Studies") ved Harvard.
  5. Den såkaldte "Historikerstreit" udløstes oprindeligt af Ernst Noltes tese om, at den nazistiske jødeudryddelse var inspireret og i virkeligheden (kun) en efterligning af den stalinistiske terror og dens udryddelse af faktiske og formodede modstandere. Denne ekstremt funktionalistiske fortolkning af holocaust, som samtidig indebar, at nazisternes jødeudryddelse på ingen måde kunne betragtes som en unik og enestående forbrydelse, blev kraftigt angrebet af blandt andet Habermas. Væsentlige bidrag til debatten er samlet af Piper (1987).
  6. Man kan spørge sig selv, om denne replik ikke, alt taget i betragtning, måske bedst var forblevet i skrivebordsskuffen. Den er end ikke konsistent i sin vurdering af Goldhagens arbejde. På den ene side siger Mommsen indledningsvis om bogen, at den helt entydigt repræsenterer et tilbageskridt i forhold til forskningens nuværende stade ("fällt eindeutig hinter den Forschungsstand zurück"). Senere medgives imidlertid, at Goldhagens skildringer af de såkaldte dødsmarker er fortjenstfulde og repræsenterer et klart fremskridt i forhold til forskningens nuværende stade ("verdienstvolle und über den jetzigen Forschungsstand klar hinausgehende Schilderung"). Mommsen kan heller ikke have læst bogen særlig grundigt: således anker han over manglende kildeoplysninger til de fotografier, der findes i teksten. Han ser denne mangel som typisk ("bezeichnend") for Goldhagens kildekritiske ignorans. Kildehenvisningerne findes ganske rigtigt ikke i forbindelse med de enkelte fotografier, men derimod i et særskildt appendiks til sidst i bogen (pp. 621-622), og de indeholder de sædvanlige oplysninger. Mest underlødigt er dog nok Mommsens antydning af, at Goldhagen med sine til tider meget indgående skildringer af masseeksekutioner og andre tyske grusomheder mod jøder med held har villet spekulere i læsernes voyeurisme for at sælge flere eksemplarer. Formelt tages Goldhagen ganske vist tilsyneladende i forsvar mod en sådan beskyldning (som Mommsen selv bringer på bane!), men selve den perfide sproglige formulering af dette unødvendige dementi ("Man darf unterstellen, daß sich Goldhagen dieses Effektes nicht hinreichend bewußt ist, der zum Massenabsatz seines Buches vermutlich maßgeblich beiträgt") mere end antyder, at der her menes det modsatte af det, der siges.
  7. I *Das Parlament* (18.10.96) belyser Rainer Erb mediernes rolle for og i debatten kritisk. Jeg skylder Jan Jakob Floryan (Danmarks Radio) tak for denne henvisning.
  8. Goldhagen selv begrundet det med, at det er nødvendigt med "... the re-creation of the phenomenological reality of the killers" for at kunne forklare deres adfærd (p. 22). Det kan synes, som om han herved kommer til at forudsætte noget af det, han skal bevise, nemlig at gerningsmændene var "ganske almindelige tyskere" (jf. hans første tese), hvis virkelighedsoplevelse vi kan rekonstruere, netop fordi den stort set svarer til den vi, som ganske almindelige mennesker, har. Det er heller ikke ganske klart, at argumentet er konsistent med begrundelsen for den "antropologiske" tilgang til forståelsen af tyskernes forestillingsverden, som Goldhagen advokerer for lidt senere (pp. 27-34), netop under påberåbelse af, at det er en fundamental fejltagelse i mange studier af den tyske antisemitisme og holocaust, at de som regel ukritisk er gået ud fra, at "Germans were more or less like us ..." (p. 27).
  9. Ikke mindst et billede af en tysk soldat i færd med at skyde en kvinde med et barn på armen (p. 407).
  10. Poul Johnson (britisk historiker) anker såle-

des eksplicit over Goldhagens sociologjargon ("sociobabble") og hans "latterlige visuelle hjælpemidler, som sociologer nu engang er så glade for" (efter Schoeps, 1996: 31). Det er i øvrigt bemærkelsesværdigt, hvor mange af de kritiske historikere (i Danmark repræsenteret af Stræde, 1996: 52) der betegner Goldhagen som sociolog, til trods for at det er forkert. Det synes lidt som om de har villet give en empirisk illustration af, hvad der menes med afhængighedsproblemet i kildekritikken.

11. Det er denne (fejl)opfattelse, der implicit ligger i den officielle tyske sprogbrug, der foretrækker at tale om holocaust som en forbrydelse, der blev begået "im deutschen Namen" i stedet for en tysk forbrydelse. I formuleringen "im deutschen Namen" ligger udtalt til lige en antydning af, at der var tale om usurpation eller misbrug.
12. Blandt vagtmandskaberne i arbejdslejrene og på dødsmarkerne fandtes også kvinder. Termen "gerningsmænd" anvendes her og i det følgende kønsneutralt.
13. På det sproglige plan kan Goldhagen således minde lidt om en lyriker, hvis evner ikke rækker længere end til at rime smerte på hjerte. Det bliver ikke til gode digte, uanset hvor ærligt det er følt.
14. Se for eksempel Jäger (1967).
15. Om Himmlers og Heydrichs opbygning af en slags "parastat" i SS-regi se for eksempel Fest (1980: 165).
16. Et illustrativt eksempel herpå er Fischers analyse af baggrunden for krigsudbruddet i 1914 (Fischer, 1961). Goldhagen kan, om nødvendigt, finde trøst i, at Fischers bog blev mødt med reaktioner fra ledende tyske historikere, der opviser mange paralleller til reaktionerne på Goldhagens bog. I dag er Fischers bog og hans engang så kontroversielle teser bredt accepteret.
17. En kort fremstilling af de funktionalistiske positioner findes hos Aly (1995: 398-400).
18. "Die auf Dauerkonkurrenz sich auflösender Institutionen ausgerichtete Struktur des Regimes trieb, zusammen mit einer negativen Selektion politischer Interessenwahrnehmung, einen kumulativen Radikalisierungsprozeß in eine Richtung voran, an deren Ende zwangsläufig (sic!) die Liquidierung der Juden stand." (Mommsen i *Die Zeit*, 30.8.96). I dette citat bevæger Mommsen sig, som brugen af ordet "zwangsläufig" indikerer, i bedste fald på kanten af en primitiv struktur-

determinisme. Andre funktionalister, som for eksempel Aly (1995), beskriver baggrunden for holocaust på en måde, der leder tankerne hen på en skraldespands-model (selv om de tilsyneladende ikke kender teorien).

Det fortjener i denne forbindelse at fremhæves, at funktionalisterne generelt ikke hører til dem, der (som for eksempel Ernst Nolte, der på sin vis også repræsenterer en funktionalistisk synsvinkel) har søgt direkte at relativere holocaust eller det tyske ansvar i denne forbindelse. Alligevel har funktionalismen et latent ekskulpatorisk moment, som kontroversen med Goldhagen har været med til at udstille (og som muligvis er en af de dybereliggende årsager til funktionalismens popularitet i tyske historikerkredse). Funktionalisterne accepterer et tysk ansvar for holocaust. Men når de fremhæver strukturelle og situationelle faktorer af afgørende betydning, kommer de samtidig til udtalt at implicere, at det på sin vis var tilfældigt, at det netop var tyskere, der gennemførte den. Givet den samme konstellation af strukturelle og situationelle faktorer ville alle (vi) andre kunne være blevet skyldige på samme måde som tyskerne rent faktisk kom til at blive det. Der kan vel heller ikke sættes spørgsmålstegn ved funktionalisternes moralske holdning til holocaust. Ikke desto mindre kan de funktionalistiske analyser af baggrunden for den let komme til at virke moralsk sært indifferente: utilsigtet kommer fremstillingerne let til at formidle det indtryk, at udryddelsen af mennesker i et millionantal under de givne omstændigheder var en ganske normal policy-option og ikke - uanset omstændighederne - en enestående forbrydelse.

19. På et centralt punkt synes Goldhagen og hans funktionalistiske kritikere simpelthen at tale forbi hinanden: Goldhagen er interesseret i implementeringen (på "markarbejderniveau") af holocaust; funktionalisterne er interesseret i de beslutningsprocesser, der førte frem til dens iværksættelse. Selv om Goldhagen også når det gælder opfattelsen af, hvad der udløste holocaust, placerer sig på den modsatte (intentionalistiske) fløj i forhold til funktionalisterne, idet han går ud fra, at den nazistiske jødepolitik fra første færd havde den fysiske udslættelse af jøderne som sit endemål, er dette ikke afgørende for hans problemstilling: relevansen af spørgsmålet om, hvad der fik et stort antal tilsyneladende "ganske almindelige tyskere" til igen og igen at med-

- virke i massakrer på jøder, afhænger ikke af, hvad man mener, var de faktorer, der på et overordnet niveau førte frem til beslutningen om at iværksætte holocaust.
20. Således lader for eksempel Aly (1995: 9) det forblive ved nogle ret vage antydninger af, at fraværet af afværgereaktioner må ses i forbindelse med krigen. "Weit über das in den ersten sechs Jahren der nationalsozialistischen Diktatur bereits erreichte Maß hinaus beförderte der Krieg die Atmosphäre des Nicht-Öffentlichen, atomisierte er die Menschen, zerstörte ihre noch vorhandenen Bindungen an religiöse und juristische Traditionen."
  21. Som bekendt var den direkte kontakt med ofrene i gaskamrene i Auschwitz overladt til "Sonderkommandos" sammensat af fanger.
  22. Kilden til disse alternative forklaringer er gennemgående Browning (1992, kap. 18). Selv om det ikke udmiddelbart ses, er Goldhagens gennemgang af mulige alternative forklaringer således primært et opgør med Brownings meget mere nuancerede fortolkning af motiverne bag og årsagerne til, at medlemmerne af Politibataljon 101 for de flestes vedkommende deltog i jødeudryddelserne.
  23. Således fandt for eksempel politibataljonernes massakrer sted på et tidspunkt, hvor de fleste havde grund til at regne med, at Tyskland ville kunne vinde krigen, medens dødsmarscherne fandt sted på et tidspunkt, hvor det må have stået klart for selv de mest tungnemme, at krigen var tabt. Som analyserne viser, gjorde det ikke nogen forskel for gerningsmændenes villighed til at dræbe. Den forblev usvækket til det sidste.
  24. Det er således sandsynligt, at der blandt disse mænd befandt sig en del, der under Weimarrepublikken havde hørt til i socialdemokratiet og fagbevægelsen.
  25. Allerede i 1987 konkluderede Lichtenstein utvetydigt: "Es ist kein Fall von Befehlsnotstand nachweisbar. Die Zentrale Stelle in Ludwigsburg ist jeder Spur nachgegangen." (Lichtenstein, 1987: 66).
  26. Gettoevakueringer foregik under stående ordrer om, at alle der gjorde modstand eller søgte at skjule sig, skulle skydes på stedet. Det samme skulle syge, gamle og småbørn. Det sidste blev dog ikke altid overholdt strengt, især for så vidt angår småbørn.
  27. Fest (1980: 580).
  28. Dette argument er ikke helt overbevisende. Der kan vel i princippet godt tænkes situationer, hvor det er et mindretal i en gruppe, der definerer normerne og udøver et konformitetspres mod resten. Men det må medgives, at det ikke virker plausibelt, at det skulle have været et universelt fænomen i de undersøgte institutioner.
  29. På Helmbrechts-dødsmarschen avancerede nogle af de ikke-jødiske fanger endog til vogtere (p. 346).
  30. Det må også være tilladt at minde om, at opgivelsen af "kollektivskyldtesen" ikke uden videre kan sidestilles med en frifindelse. Den var i nok så høj grad politisk-konjunkturt motiveret. Efterhånden som den kolde krig skærpedes, fik de vestlige allierede i stigende grad brug for at etablere et samarbejde med (Vest)tyskland. I denne situation ville det have været inopportunt at fastholde billedet af Tyskland som en nation af mordere eller deres medhjælpere. Så det emne blev gradvis nedtonet og tilsidst droppet. Til gengæld fik man historien om tyskerne som Hitlers første ofre. Ifølge den var Hitler på en eller anden måde dukket op af intetheden og havde tilranet sig magten i Tyskland. Derpå havde han holdt tyskerne i et terroristisk jerngreb, medens han og hans lille gruppe af følgesvende havde begået deres forbrydelser "im deutschen Namen".
  31. Se for eksempel March og Olsen (1989); Brunsson og Olsen (1990) med henvisninger.
  32. Påstanden om at befinde sig på teoretisk sikker grund er derfor normalt et temmelig dubiøst argument. For den her nævnte teori retning gælder endvidere, at den i mere end almindeligt omfang er udformet på en måde, der tillader forskellige tolkninger af dens indhold og gyldighedsområde. March og Olsen (1989) for eksempel forbinder uklare formuleringer med apodiktisk sikkerhed på en måde, der ellers er blevet sjælden siden det delfiske orakels dage.
  33. Gengivet i Schramm (1965); afsnittet vedrørende jødepolitikken findes pp. 105-107. Det er ikke helt klart, hvem forfatterne er; man mener, at både Beck og Goerdeler har ydet betydelige bidrag.
  34. En del af Goerdeler-Beck kredsens medlemmer repræsenterede før-nazistiske tyske funktionærer af overvejende konservativ observans. Deres holdning til den nazistiske jødeforfølgelse kan give grund til at fundere over, hvordan jødernes situation i Tyskland mon havde udviklet sig, hvis ikke nazisterne, men

- andre nationalistiske højregrupper (DNVP) var kommet til magten i 1933. Christopher Dippel (citeret i Hillgruber, 1986: 86-87) har hævdet, at det i hvert tilfælde frem til pogromet i november 1938 næppe ville have gjort den store forskel.
35. Det er mere forståeligt, at Goldhagen ikke nævner studenterguppen "Die weisse Rose". Gruppen repræsenterede en rent etisk funderet modstand mod regimets forbrydelser (Vinke, 1980), som aftvinger den dybeste respekt. Men gruppens praktiske betydning var - lige som dens breddevirkning - meget beskednen. I øvrigt går Goldhagen her muligvis glip af en lille pointe: gruppens åndelige mentor Kurt Huber, professor ved universitetet i München, var nemlig ikke tysker - han var schweizer.
  36. Det kom tydeligt frem under processen mod Yorck v. Wartenburg ved "Volksgesichtshof" under Roland Freisler i 1944. En lydoptagelse af en del af Freislers afhøring af Wartenburg er tilfældigvis bevaret. Det fremgår af den, at der ganske åbent blev talt om "Judenausrottung", selv om processen ikke foregik for lukkede døre, jf. Dönhoff (1976: 16-17).
  37. De relevante afsnit er gengivet i Gerlach (1987: 360-365). Se også Gerlachs analyse af dette memorandum (Gerlach, 1987: 365-366), som Goldhagen i det væsentlige overtager (pp. 115-116).
  38. Derimod ydede såvel katolske som protestantiske gejstlige (og lægfolk) i en del tilfælde hjælp til forfulgte jøder. Men her var der tale om individuelle aktioner uden opbakning fra de officielle organer.
  39. Kommunisterne (KPD) havde i en række valgkampe forsøgt at spille på antisemitiske strenge ("Jüdische Großfinanz"), jf. Gordon (1984: 40-41). Bankier (1992: 91) henviser til en Gestapo-rapport fra 1934, sandsynligvis fra Hamburg, som går ud på, at de illegale kommunister forsøgte at diskreditere det nazistiske regime i arbejdernes øjne med henvisninger til, at det ikke var lykkedes for Hitler at fjerne jøderne og gøre en ende på deres finansielle transaktioner.
  40. Sopade-rapporter er rapporter udsendt af det tyske socialdemokratiske parti i eksil på fra 1934 til 1940 baggrund af indberetninger m.v. fra kilder i selve Tyskland. For en vurdering af disse rapporters værdi som kilde se Bankier (1992: 8-10).
  41. Samtidig illustrerer det dog en tendens hos Goldhagen til i mange tilfælde at skærpe sine teser langt ud over, hvad sammenhængen i virkeligheden kræver.
  42. Dagbogsnotater, der først er dukket op relativt sent, viser, hvordan en almindelig tysker, Kurt Dürkefelden fra Celle, fik detaljerede oplysninger om massakrene mod jøder i Sovjetunionen ved at udspørge en slægtning på hjemmeorlov, jf. Obenaus (1980: 28-30).
  43. Måske var det ikke engang meningen, at de skulle holdes hemmelige. Som Aly (1995: 374) bemærker i forbindelse med spørgsmålet om hemmeligholdelsen af eutanasiaktionen: "Die Logik der 'Geheimen Reichs-sache' lag in der Sicherheit, daß Tarnbegriffe nicht hinterfragt, sondern als Möglichkeit zur Verdrängung und Indifferenz nicht nur dankbar akzeptiert, sondern erwartet wurden."
  44. I (tilsyneladende) modsætning til Goldhagen vidste nazisterne imidlertid, at virkeligheden var mere kompliceret: såvel Hitler som Goebbels og Himmler udtrykte ved forskellige lejligheder deres utilfredshed med nogle af deres landsmænds manglende forståelse for og opbakning til dele af den anti-jødiske politik, jf. for eksempel Kwiet (1989: 594).
På den anden side omtaler Marcus Melchior i sine erindringer en opinionsundersøgelse, de national-tyske jøders organisation lod foretage i 1929, og som allerede på det tidspunkt viste, at "... [a]f Tysklands daværende befolkning på ca. 65 millioner mennesker måtte 55 millioner anses for at være oplagt 'uhelbredelige' antisemitter, og af de resterende 10 millioner måtte de 8 skønnes at være utilforladelige" (Melchior, 1965: 116). Jeg har ikke set andre henvisninger til en sådan undersøgelse.
  45. Om kildematerialet til belysning af tyskernes holdning til nazisternes politik over for jøderne og nogle kildekritiske problemer i forbindelse med det se Bankier (1992: 4-10) og Kershaw (1986).
  46. Hertil hørte blandt andet bekymring for Tysklands anseelse i udlandet, men også frygt for en eventuel gengældelse. Således beretter Kardorff (1981), at et omfattende bombeangreb mod Berlin blev opfattet som gengældelse for deportationen af de berlinske jøder.
  47. Gordon (1984) forsøger at karakterisere blandt andre modstanderne af den nazistiske jødepolitik ud fra en statistisk analyse af deres demografiske og sociale karakteristika, sammenlignet med hele befolkningen. Hendes statistiske analyse er bemærkelsesværdig, idet den opererer med sandsynligheder større

- end 1.0 og mindre end 0.0 i såvel tekst som tabeller (pp. 317-325). Alligevel er bogen udkommet på et anerkendt videnskabeligt forlag (Princeton University Press)!
48. Dette er ikke det eneste sted i bogen, hvor Goldhagen afslører, at kildekritik ikke er hans stærkeste side. Det resulterer nogle gange i tvivlsomme fortolkninger. For eksempel fortolker han (p. 386) en ytring fra en af de tyske læger i Auschwitz, Heinz Thilo, hvori stedet betegnes som "anus mundi", som refererende til "... the orifice through which the Germans were eliminating the putative social-biological excrement of humanity: the Jews." Mere sandsynligt er det, at der blot er tale om den latinske oversættelse - læger er dannede mennesker! - af et vulgært tysk udtryk for en udørk, som Goldhagen tilsyneladende ikke kender.
  49. Kershaws moralske vurdering af denne holdning (Kershaw, 1986: 385) er også værd at citere: "... it is plain that so far in history no other advanced society has experienced a collapse of collective moral consciousness and individual civil morality approximating to the steepness of the decline in Germany after 1933. It was above all the absence of a choice against evil."
  50. Man behøver ikke at være specielt bibelkyndig for i denne sammenhæng at blive mindet om Abels "Skal jeg vogte min broder?" (1. Mosebog, kap. 4, vers 9) eller det ypperstepræstelige "Hvad kommer det os ved? Det bliver din sag" (Mattæus kap. 27, vers 4).
  51. Således for eksempel Lew Kopelew i *Die Zeit* (optrykt i *Weekendavisen*, 4.-10.10.96) og Roy Langer i *Berlingske Tidende*, 17.10.96.
  52. Goldhagen taler om 6.000 (p. 119), hvilket dog med sikkerhed er for højt (Kwiet, 1989: 688).
  53. En af de ledende opponenter mod eutanasiaktionen, biskop Galen, benyttede sig bevidst af dette forhold ved at henvise til, hvad denne aktion kunne komme til at betyde for sårede soldater.
  54. Måske har den tyske historikerprofession også selv et ømt punkt her. Aly (1995: 15-17) dokumenterer, hvorledes fremtrædende tyske historikere var aktive i forbindelse med udarbejdelsen af de gigantiske nazistiske folkeflytningsplaner, hvis intime sammenhæng med holocaust er genstand for hans undersøgelse, og "... wie bis heute durchaus renommierte und - betrachtet man ihr Gesamtwerk - sogar für verdienstvoll erachtete Wissenschaftler (historikere, min tilføjelse) daran mitarbeiteten, wie es ihnen gelang, die nationalsozialistische "Weltanschauung" als gnadenlos instrumentalisierte Vernunft zu reformulieren und in praxisorientierte Programme zu verwandeln." Og Aly (1995: 17, note 12) tilføjer: "Während sich inzwischen die in der Deutschen Gesellschaft für Gynäkologie und Geburtshilfe zusammengeschlossenen Ärzte und Ärztinnen bei den Opfern der Zwangssterilisation in aller Form entschuldigten, ... , haben Mitglieder und Vorstand des Verbandes der Historiker Deutschlands bisher eine vergleichbare Geste nicht einmal erwogen."

Litteratur

- Aly, Götz (1995). *'Endlösung'. Völkerverschiebung und der Mord an den europäischen Juden*, Frankfurt a.M.: S. Fischer Verlag.
- Bankier, David (1992). *The Germans and the Final Solution. Public Opinion under Nazism*, Oxford / Cambridge (Mass.): Blackwell Publishers.
- Browning, Christopher R. (1992). *Ordinary Men*, New York: HarperCollins Publishers.
- Brunsson, Nils og Johan P. Olsen (red.) (1990). *Makten att reformera*, Stockholm: Carlssons.
- Dönhoff, Marion Gräfin (1976). *Menschen, die wissen, worum es geht*, Hamburg: Hoffmann und Campe Verlag.
- Düffer, Jost (1996). *Nazi Germany 1933 - 1945*, London: Arnold.
- Fest, Joachim C. (1980). *Das Gesicht des Dritten Reiches*, München: Piper Verlag.
- Fischer, Fritz (1961). *Griff nach der Weltmacht*, Düsseldorf: Droste Verlag.
- Gerlach, Wolfgang (1987). *Als die Zeugen schwiegen*, Berlin: Institut Kirche und Judentum.
- Gordon, Sarah (1984). *Hitler, Germans and the 'Jewish Question'*, Princeton: Princeton University Press.
- Hassell, Ulrich von (1946). *Vom anderen Deutschland*, Zürich: Atlantis Verlag.
- Hillgruber, Andreas (1986). *Zweierlei Untergang*. Berlin: Siedler Verlag (Corso bei Siedler).

- end 1.0 og mindre end 0.0 i såvel tekst som tabeller (pp. 317-325). Alligevel er bogen udkommet på et anerkendt videnskabeligt forlag (Princeton University Press)!
48. Dette er ikke det eneste sted i bogen, hvor Goldhagen afslører, at kildekritik ikke er hans stærkeste side. Det resulterer nogle gange i tvivlsomme fortolkninger. For eksempel fortolker han (p. 386) en ytring fra en af de tyske læger i Auschwitz, Heinz Thilo, hvori stedet betegnes som "anus mundi", som refererende til "... the orifice through which the Germans were eliminating the putative social-biological excrement of humanity: the Jews." Mere sandsynligt er det, at der blot er tale om den latinske oversættelse - læger er dannede mennesker! - af et vulgært tysk udtryk for en udørk, som Goldhagen tilsyneladende ikke kender.
  49. Kershaws moralske vurdering af denne holdning (Kershaw, 1986: 385) er også værd at citere: "... it is plain that so far in history no other advanced society has experienced a collapse of collective moral consciousness and individual civil morality approximating to the steepness of the decline in Germany after 1933. It was above all the absence of a choice against evil."
  50. Man behøver ikke at være specielt bibelkyndig for i denne sammenhæng at blive mindet om Abels "Skal jeg vogte min broder?" (1. Mosebog, kap. 4, vers 9) eller det ypperstepræstelige "Hvad kommer det os ved? Det bliver din sag" (Mattæus kap. 27, vers 4).
  51. Således for eksempel Lew Kopelew i *Die Zeit* (optrykt i *Weekendavisen*, 4.-10.10.96) og Roy Langer i *Berlingske Tidende*, 17.10.96.
  52. Goldhagen taler om 6.000 (p. 119), hvilket dog med sikkerhed er for højt (Kwiet, 1989: 688).
  53. En af de ledende opponenter mod eutanasiaktionen, biskop Galen, benyttede sig bevidst af dette forhold ved at henvise til, hvad denne aktion kunne komme til at betyde for sårede soldater.
  54. Måske har den tyske historikerprofession også selv et ømt punkt her. Aly (1995: 15-17) dokumenterer, hvorledes fremtrædende tyske historikere var aktive i forbindelse med udarbejdelsen af de gigantiske nazistiske folkeflytningsplaner, hvis intime sammenhæng med holocaust er genstand for hans undersøgelse, og "... wie bis heute durchaus renommierte und - betrachtet man ihr Gesamtwerk - sogar für verdienstvoll erachtete Wissenschaftler (historikere, min tilføjelse) daran mitarbeiteten, wie es ihnen gelang, die nationalsozialistische "Weltanschauung" als gnadenlos instrumentalisierte Vernunft zu reformulieren und in praxisorientierte Programme zu verwandeln." Og Aly (1995: 17, note 12) tilføjer: "Während sich inzwischen die in der Deutschen Gesellschaft für Gynäkologie und Geburtshilfe zusammengeschlossenen Ärzte und Ärztinnen bei den Opfern der Zwangssterilisation in aller Form entschuldigten, ... , haben Mitglieder und Vorstand des Verbandes der Historiker Deutschlands bisher eine vergleichbare Geste nicht einmal erwogen."

Litteratur

- Aly, Götz (1995). *'Endlösung'. Völkerverschiebung und der Mord an den europäischen Juden*, Frankfurt a.M.: S. Fischer Verlag.
- Bankier, David (1992). *The Germans and the Final Solution. Public Opinion under Nazism*, Oxford / Cambridge (Mass.): Blackwell Publishers.
- Browning, Christopher R. (1992). *Ordinary Men*, New York: HarperCollins Publishers.
- Brunsson, Nils og Johan P. Olsen (red.) (1990). *Makten att reformera*, Stockholm: Carlssons.
- Dönhoff, Marion Gräfin (1976). *Menschen, die wissen, worum es geht*, Hamburg: Hoffmann und Campe Verlag.
- Düffer, Jost (1996). *Nazi Germany 1933 - 1945*, London: Arnold.
- Fest, Joachim C. (1980). *Das Gesicht des Dritten Reiches*, München: Piper Verlag.
- Fischer, Fritz (1961). *Griff nach der Weltmacht*, Düsseldorf: Droste Verlag.
- Gerlach, Wolfgang (1987). *Als die Zeugen schwiegen*, Berlin: Institut Kirche und Judentum.
- Gordon, Sarah (1984). *Hitler, Germans and the 'Jewish Question'*, Princeton: Princeton University Press.
- Hassell, Ulrich von (1946). *Vom anderen Deutschland*, Zürich: Atlantis Verlag.
- Hillgruber, Andreas (1986). *Zweierlei Untergang*. Berlin: Siedler Verlag (Corso bei Siedler).

- Jäger, Gerhard (1967). *Verbrechen unter totalitärer Herrschaft: Studien zur nationalsozialistischen Gewaltkriminalität*, Olton: Walter-Verlag.
- Kardorff, Ursula von (1981). *Berliner Aufzeichnungen 1942-1945*, München: Deutscher Taschenbuchverlag.
- Kershaw, Ian (1986). "German Popular Opinion and the 'Jewish Question', 1939-1943: Some further Reflections", pp.365-86 i Arnold Paucker (red.), *Die Juden im Nationalsozialistischen Deutschland*, Tübingen: J.C.B. Mohr (Paul Siebeck).
- Kulka, Otto Dov og Aaron Rodrigue (1984). "The German Population and the Jews in the Third Reich. Recent Publications and Trends in Research on German Society and the 'Jewish Question'", *Yad Vashem Studies*, vol. 16, pp. 421-35.
- Kwiet, Konrad (1989). "Nach dem Pogrom. Stufen der Ausgrenzung", pp. 545-659 i Wolfgang Benz(red.), *Die Juden in Deutschland 1933-1945*, München: Verlag C.H. Beck.
- Lichtenstein, Heiner (1987). "Viele Chancen wurden vertan. Zur Geschichte der NS-Prozesse in der Bundesrepublik Deutschland", pp. 55-70 i Julius H. Schoeps og Horst Hillermann (red.), *Justiz und Nationalsozialismus*, Stuttgart: Burg Verlag.
- March, James G. og Johan P. Olsen (1989). *Rediscovering Institutions*, New York: The Free Press.
- Melchior, Marcus (1965). *Levet og oplevet*, København: H. Hirschsprungs Forlag.
- Obenaus, Herbert (1980). "Haben sie wirklich nichts gewußt? Ein Tagebuch zum Alltag von 1933-1945 gibt eine deutliche Antwort", *Journal für Geschichte*, vol. 2, nr. 1, pp. 26-31.
- Piper, Ernst Reinhard (red.)(1987). *Historikertreit*, München: Piper Verlag.
- Pressman, Jeffery L. og Aaron Wildavsky (1984). *Implementation*, Berkeley: University of California Press.
- Schoeps, Julius H. (red.)(1996). *Ein Volk von Mördern?*, Hamburg: Hoffmann und Campe.
- Schramm, Wilhelm Ritter von (1965). *Beck und Goerdeler*, München: Gotthold Müller Verlag.
- Stræde, Therkel (1996). "Det var tyskernes skyld!", *Alef*, nr. 14/15, pp. 52-58.
- Vinke, Hermann (1980). *Das kurze Leben der Sophie Scholl*, Ravensburg: Otto Maier Verlag.
- Winter, Søren (1994). *Implementering og effektivitet*, Herning: systime.